

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Homo scribens

*Megjegyzések a kora újkori magyar
és latin kalendáriumokba feljegyzett
élettörténetekhez*

Bevezető

Tanulmányom célja egy rendhagyó korpusz ismertetése, illetve egy sajátos, magyar és latin nyelven íródott élettörténet-típus bemutatása és értelmezése. Körülbelül 130 darab kora újkori, magyar és latin nyelvű bejegyzéseket tartalmazó nyomtatványt (kalendáriumot)¹ tekintetem át, amely az 1540 és 1838 közötti periódust fedi le. Forrásaim természetesen csak töredékét képezik egy valaha egységes hatalmas korpusznak, ám így is beláthatóvá és valószínűsíthetővé teszik azt az írásgyakorlatot, amely ehhez a sajátos forrástípushoz kötődött. Meggyőződésem, hogy egy általánosan elterjedt, és sokak által használt, forgalmazott íráshasználati mód tette lehetővé ennek a forrástípusnak a létrejöttét. Ugyanis a bejegyzést végzők közt, leszámítva a parasztságot, minden társadalmi réteg képviselve van, kolozsvári polgárok, kismesek, elit írástudók, arisztokraták, fejedelmek, politikusok, városi kereskedők. Nagyon sokszor a bejegyzések technikája, mint írásszokás akárcsak a családi emlékiratoknál, hagyományozódik a családon belül, a családfő elhunytá

után az utódok folytatják. Természetesen vannak olyan individuálisan teleírt kalendáriumok is, amelyek kizárólag a *possessor* igen változatos bejegyzéseit tartalmazza, de arra is akad példa, hogy a kalendárium eredendően egy közösség, egy intézmény munkáját könnyíti.²

Noha a kalendárium népszerűsége vélhetőleg abból adódott, hogy egy kronológiai keretet tett lehetővé, így egy egész év alatt a különböző hónapok eseményeit konkrét eleve meglévő dátumok mellé lehetett beírni, sokan használták úgy a kalendáriumot, hogy csupán a hónapra, és napra voltak tekintettel, így egy adott év kalendáriumába akár több év eseményeit is felvezethették. A bejegyzést végzők, akik nem mindig azonosak a possessorokkal, néha megnevezik magukat, néha elhallgatják nevüket, gyakran felváltva hol latinul, hol magyarul vagy éppenséggel egyfajta makaróni nyelven jegyzik fel a legkülönfélébb információkat.

Bár az irodalomtörténet sokszor megtagadja ezektől a bejegyzésektől az emlékirat vagy élettörténet megnevezést és műfaji megjelölést, tanulmányom célja bemutatni, hogy ezek a feljegyzések pont úgy az énségről való beszédhez tartoznak, sőt teljes joggal élettörténeteknek tekinthetőek akár csak a koraújkor kanonizált emlékiratai. (Pl. Bethlen Miklós) Argumentációm elsősorban a történeti antropológia,³ illetve a *social history*⁴ módszertani és elméleti tradíciójára alapoz. Vizsgálódásaim következetes bemutatása előtt következzenek néhány koncepci-

óm felől releváns elméleti szempontot vázlatosan reflektálja.

I. Műfaj és evolucionizmus

A kora újkori élettörténeteket elsősorban az irodalomtörténet csoportosította műfaji szempont szerint és épített – vitatható – kánont belőlük. Következésképp, a koraújkorban leírt, és azóta esetleg publikált élettörténet, így tehát *emlékirat* lett, aki pedig leírta az az *emlékíró*, illetve a teljes korpusza a különféle nyelveken, a különféle időpontokban, élethelyzetekben elkészült szövegeknek az *emlékirat-irodalmat* testesíti meg.⁵ A kora újkori írásbeliségről, irodalomról referáló magyar irodalomtörténeti diskurzusban, továbbra is egy olyan evolúciós mátrix a meghatározó, amely haladáselvű irodalomtörténetet hirdet.⁶ Noha a *műfaji szempontú klasszifikáció*, illetve a *feltétlen evolucionizmus* nehezen valószínűsítik egy *apriori irodalmi tudat*⁷ és *gyakorlat* meglétét, ennek ellenére erőteljes recepciót kapott az elképzelés két másik diszciplínában, a történetírásban és a néprajzban.

A történetírás számára ezek *elbeszélő források* és elsősorban információértéküknél fogva jelentősek, formai, poétikai vagy retorikai sajátosságai másodlagosak, amennyiben a forráskritika próbáját kiállva *tényeket* szolgáltathatnak egy történetírói beszámolóhoz. A szövegek műfaji definiálása, illetve tipológiája vélhetőleg

még XIX. századi klasszifikációkat⁸ követ, de így is azt sugallja, hogy ez egy áttekinthető és műfaji típusok révén világosan elkülöníthető szövegtörzset.

A néprajzi recepció a paraszti önéletírás korpuszának felgyűjtése és értelmezése kapcsán rajzolódik ki. Gyenis Vilmos azáltal kötődött az emlékirat-irodalom kutatásához, hogy az anekdota és az emlékirat viszonyát⁹ kezdte vizsgálni. Egy korábbi írásában az emlékiratok és a parasztkrónikák összefüggését elemezve¹⁰ beszélt a műfaj XVIII. századi demokratizálódásáról, majd megfogalmazta vitatható tételét: „...a XIX. századi de különösen annak első felében létrejövő paraszti emlékiratok voltaképpen irodalmunk XVIII. századi memoárműfajának kései folytatói, s irodalmi színvonalban és alkotásmódban a több évtizeddel korábbi gyakorlatot követik, sajátosan paraszti témákhoz és ízléshez idomítva¹¹.” Gyenis argumentációját a néprajztudomány képviselői mindenféle kritikai reflexió nélkül fogadták el, sőt forgalmazták is. Ennek következtében a Néprajzi lexikon a *parasztkrónika* címszó alatt már – a pars pro toto elve alapján, Gyenist az irodalomtörténet megtestesítőjének nyilvánítva – a következő megállapításokat közli: „...**Irodalomtörténészeink** kimutatták, hogy a paraszti írásbeliség e sajátos terméke a 17–18 századi főúri és nemesi, majd polgári emlékiratok, naplók mintájára született, s annak szerkesztési törvényeit (anekdotikus kitérő, epizódszerű kitérők) és formulaanyagát

alkalmazza, a paraszti ízléshez és igényekhez igazítva.”¹² Továbbá Küllős Imola és Hoppál Mihály is hasonló módon evidenciaként vették át és hirdették továbbra is ezt a műfaji kapcsolatot a XVII.–XVIII. századi emlékiratok és a paraszti krónikák, vagy önéletírások között.¹³

Noha rendkívül vázlatos ez az áttekintés, azért így is érzékelteti, hogy a három diszciplína (történetírás, irodalomtudomány, néprajz) rendszerezési és értelmezési kísérletei ugyanarra a történeti magyarázatra mennek vissza. Mindhárom diszciplína az *evolucionizmus* koncepciójában véli megtalálni a kulcsot e szövegtörzshöz történeti alakulásának magyarázatához. Mihelyt ezt a „fejlődő” törzset rendszerezni próbálja, szövegtipológiák, kánonok kialakítására törekszik, kénytelen a *műfaj* kategóriájára hagyatkozni. Következésképp egy rendkívül heterogén szerzőtábor, eltérő kulturális, mentalitásbeli, íráshasználati kontextusok felől meghatározott nagyon is különféle szövegeit egyetlen poétikai minta és implicit módon műfaj, az *emlékirat*(?), alapján rendszerezi és tagozza be egyetlen törzshez és kánonba.

Ezzel ellentétben értelmezésem abból indul ki, hogy a koraujkori élettörténetek időben, térben szétszórt textusai, a hatalmas társadalmi, kulturális, történelmi különbségek ellenére, nem egy vitatható műfajiság kritérium alapján vizsgálhatóak, nem ez képezi azt a minimális közös vonást, amely egy potenciális törzshez rendezheti őket, hanem sokkal inkább különféle szerzők írásbeliséghez való viszonya, adott

írásgyakorlatok és az ezeket artikuláló mentalitások lehetséges megfelelései. Noha az irodalomtörténetírás elsősorban az elit írástudás hatáskörébe utalja az emlékirat-irodalmat, számomra nem bizonyított ez az elképzelés, miszerint a különféle élettörténetek létrejöttét elsősorban műfaji és poétikai minták szavatolják. Meggyőződésem, hogy a kora újkori szóbeliség is igen nagy mértékben hozzájárul, nemcsak történettípusokkal és repertoárokkal, hanem az által, hogy magát az írásbeliséget, az íráshasználat módjait, szokásait befolyásolja. A kora újkorban az írásbeliség és szóbeliség nem bináris ellentétbe, dichotómiába szerveződik, hanem egyfajta kiegyensúlyozott reciprocitás jegyében (reciprocity)¹⁴ sokkal inkább kiegészíti egymást. Ennek az egyensúlyviszonynak a kontextusába helyezném a vizsgálatom tárgyát képező korpuszt, a kalendáriumokba feljegyzett élettörténeteket, és kísérlem meg a továbbiakban ezeket a nagyon heterogén és gyakran rövid magyar és latin nyelvű bejegyzéseket értelmezni és rendszerezni.

II. Értelmezések

Az irodalomtörténeti szemlélet, ignorálva a médiaelmélet, olvasástörténet, kulturális és történeti antropológia felismeréseit és eredményeit, vitatható műfaji és evolúciós érvek alapján, az emlékirat archetípusává azt az élettörténet típust nevezte ki, amely általában öregkorban

vagy fogságban, tehát kontemplatív életvitelen belül egy retrospektív, erőteljesen fikcionalizált, akár klasszikus, latin irodalmi mintákat is követő narrációtípusban nyer kifejezést. (Bethlen, Kemény, Cserei) Ezzel ellentétben, az általam áttekintett korpuszban, az élet eseményeinek élettörténeté alakulásában az idő eltolódás akár pár óras is lehet, közvetlenebb, elevebb, másként fikcionalizált gyakran (mikro)történeti beszámoló, amely nem az elsajátított poétikai mintáktól artikulált elsősorban, hanem sokkal inkább az aktív életvitel során az íráshasználat gyakran rituális, sőt ezen belül praktikus és reprezentációs funkcióitól irányított.

A kora újkor társadalmát és kultúráját vizsgáló nemzetközi kutatások is egyértelműen jelzik, hogy a kora újkor emberének életvitele az életciklus (*lifecycle*),¹⁵ eseményei (születés, házasság, halál) köré szerveződik, amelyeket szükségszerűen rítusok, ceremóniák kísérik. A keresztelő, házasság, temetés (*life-cycle offices of baptisms, weddings, funerals*)¹⁶ olyan rituális kiegészítői ezeknek a meghatározó eseményeknek, amelyek lehetővé tették a kapcsolatot család és közösség, individuum és közösség, férfi és nő, illetve a közösségek és az Isten között. A különféle élethelyzetekből, állapotokból, státusokból való átmenetet a *rite de passages* (Van Gennep)¹⁷ tette lehetővé, amely erőteljesen beleíródott az életciklus rítusaiba. Az átmeneti rítus kulturális jelentéssel töltötte fel a természeti átalakulásokat, vallásos és szociális keretet biztosított a biológiai folyamatok

számára. Ezeknek a rituális folyamatoknak és életciklus eseményeknek az írásban leképeződő, de gyakran szóban előadott narrációs repertoárját, mint élettörténet-repertoárt őriztek meg a kalendáriumos bejegyzések.

III. Applikációk

Az életciklus legelső eseménye a születés. Nem meglepő, hogy a kalendáriumokban egyik leggyakoribb feljegyzés típus magyarul és latinul egyaránt. A kora újkori gyerekhalandóság igen magas arányát jelzi, a rendkívül rövid életű Báthori Zsigmond esete, akiről ezt olvashatjuk Junius 1. dátumnál: *Atta vala Isten Sigmondot, ki másnap meg halván, temetik az Somliaj Zentegházba, 1587.*¹⁸

Az 1550-es Paulus Eberus féle Calendarium Historicumban olvassuk a névtelen bejegyző Istennek hálát mondó sorait, amelyet Mihály nevű kisleány születésekor jegyzett be március 19.-i dátummal: *Hoc die est natus Michael, filius meus. Anno Domini 1577. Sit laus Deo et honore et Gloria, in Saecula. Amen.*¹⁹ Érdekes módon a kalendárium XVIII. századi possessora, vélhetően a magát meg nem nevező Tsétsi Anna édesapja, február 3-ai dátumhoz boldogan és latinul vezeti fel a lánya születését igazoló mondatot: *Hoc die nascitur Anna Tsetsi circa horam noctis 1-am, Anno 1760.*²⁰

A születést a sokszor elég korai keresztlő követte, hiszen ez volt az első olyan átmeneti rítus, amely a *liminalitás* állapotából, a csecsemőt a keresztény egyház, tehát a *communitas* tagjává tehetette. Ugyancsak a fenti kalendáriumban olvasható, hogy az 1582 augusztus 22-én született Istókot, október 28-án keresztelik meg Somlión. Tsétsi Daniel szülei jobban siettek a keresztlővel, hiszen a gyerek 1775 május 9-én született meg, 14. már a keresztviz alá tartották. A kalendárium tanúsága szerint: *Hoc Die tingit Sacra Baptismatis aqua inf. Dan. B. T 1775.*²¹ A Báthori családban az újszülött gyerek halálától tartva sietnek a keresztlővel, fontos, hogy a gyerek megkapja a keresztség szentségét. Az 1584 július 18-án született kisgyerek úgy tűnik halálán van, ezért okóber 3-án András nevet kapja a keresztségben: *3 8bris Propter morbum, qui quasi iam iam extincturum significabat, ne absque baptizmo decedere illi contingeret, Andras no(m)en in baptizmo suscipit eode quo natus est anno 1584.*²²

Az eljegyzés a házasságot előzte meg, ritualizált jellegében természetesen a reprezentáció és a presztízs is szerepet kapott. Ugyanakkora kora újkor különösen protestáns felekezű embere szerette a gondviselést is részesévé tenni a fontos eseménynek. Cserei Mihály 1697-es kalendáriumban, a május 10.-i dátumhoz jegyzi be: *Let a Kézfogásom Isten rendeléséből.*²³ Az eljegyzést házasság követte, ugyanabban az esztendőben, október 22-én. A gróf Apor István szolgálatában álló Cserei ön-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

érzetesen számolja elő azokat az illusztris személyeket, akik szerepet vállaltak esküvője alatt: *Volt a lakodalmam Keczen Méltóságos Gróff uram eő Nga Házánál, Násznagyom volt Gróff Pekri Lőrincz uram, vőfély Apor Péter uram, nyoszolyó Asszony Kemény Boldisárné Asszonyom, nyoszolyó Leány a leánja.*²⁴ A Cserei-Apor familiáris viszony olvasható ki Báthori István magyar és lengyel király Kovacsózy Farkas kancellárhoz való viszonyából is, a különbség itt abból adódik, hogy nem a familiáris, hanem az úr, vagyis Báthori jegyzi fel az eseményeket, az eljegyzést 1581 január 31-én a kisfaludi kastélyban esküvő követte: *Nuptia predicti dni. Cancelarij in kisfalud celebrantur, 1581.*²⁵

A kalendáriumos feljegyzéseknek köszönhetően, az előbbieken említett Tsétsi Anna élettörténetéről kapunk áttekintést, hiszen 1760-as születését követően 17 évesen 1777-ben április 7-n férjhez is adták. Ezúttal magyar nyelvű feljegyzés tanúskodik erről: *1777ben... Ezen a napon, esztendőn esküszik egybe Tiszt. Kis Samuel Ur (: Dányáni Pap) maga Feleségével Tétsi Annával kiket Isten Mennyei és földi áldásokkal lelki és testi békességgel egymás között való Házassági igaz szeretettel s állandó hűséggel Atyai Kegyelmesség szerint gazdagon áldja meg.*

Végül egy XVI. századi névtelen boldog férj bejegyzését olvashatjuk, aki április 22-én üli meg lakodalmát: *Hoc die Nuptias auspice celebravij meas Anno 1554. cuj sibi Laus, honor & gloria in saeculum (saeculorum)... Amen*²⁶

A halál az életciklus lezárója, ám itt is a ritualizált átmenet félreérthetetlen, a felravatalozott test egy liminális állapotból, a kiválasztottak, az üdvözülendők *communitas*ába kell kerüljön. A halál köré szerveződő ritusok roppant gazdagságot mutatnak, szinte függetlenül attól, hogy az elhunyt milyen társadalmi osztályhoz, nemhez tartozott, a közönségen belül milyen pozíciót, szerepet töltött be.

A halállal kapcsolatos bejegyzések elsősorban a közvetlen családtagok elmúlását rögzítik. Czegei Wass János 1678-as kalendáriumában kisfia halálát (szeptember 29) és temetését (október 8) jegyzi fel: *29. estve fele 4 es 5 ora között holt meg (a kisfiáról van szó). 8. october Temettem az Gjogj templumban az szeginj kisfiamat.*²⁷ Egy másik névtelen bejegyző noha két gyermekét egyszerre veszíti el október 21-én, van ereje Isten nevét dicsőíteni: *Hodia obierunt filij mei Michael et Bartholomeus A.D. 1586 Laudetur nomini Domini.*²⁸

Egy névtelen bejegyző, Tsernatfalusi Kis Mária férje, rezignáltan jegyzi fel április 16-án: *Hujus Diei nocte Hora 2da obdormivit in Dno conjuxa mea Dilectissima Maria Kis Tsernatfalusi.... A. 1771.*²⁹ A családtagokon kívül gyakran olyan emberek halála is feljegyzést kap, akik vagy koruk, vagy tisztségük, vagy társadalmi szerepük folytán bírnak jelentőséggel egy (mikro)közösség vagy individuum számára. Egy XVII. századi kolozsvári névtelen bejegyző számára igenis fontos eseménynek bizonyult a papné halála, még akkor is ha az más

[Erdélyi Magyar Adatbank]

felekezethez tartozott. 1704-es kalendáriumába, április 13.-ai dátumnál írta be: *Holt meg az papné temeték 17 Apr. Az magok templomában.*³⁰ Ehhez hasonló jelentőségüként élte meg egy közösség tagja a nótárius, a jegyző 1553 december 2-án bekövetkezett halálát is: *Nicolaus Fellerus Notarius Bistricensiis obijt 1553.*³¹ Mondanom sem kell a fejedelem halála több kalendáriumos bejegyzésben megjelenik, így például Cserei Mihály nem hagyja szó nélkül I. Apafi Mihály 1690 április 15.-ei halálát: *14 Aprilis Ebedkor betegedett meg az Erdelyi Meltosagos fejedelem, 15 Aprilis dél utan két orakor hal meg, 16. Tettek Koporsoba.*³² Báthori István halálát úgyszintén kalendáriumi bejegyzés is őrzi: 1586 december 2.-ai dátum mellett, a Báthoriak tulajdonában lévő kalendáriumban olvashatjuk: *Morit(ur) Ser^{mus} Pol^{ae} Rex Stephanus hora 5 pomeridiana. 1586.*³³

Az életciklus 3 fő eseménye köré szerveződő élettörténet egy olyan speciális narrációt hoz létre, amely az individuum élettörténetének áttekintésén túl, az őt körülvevő társadalom, mikroközösség, kultúra sajátosságait is megvilágítja valamiképpen. Macfarlane klasszikusnak számító kísérlete alapján, ezekben a kalendáriumi feljegyzésekben is a szociális világ (*social world*) és szociális háló (*social network*), a gazdasági és politikai világ (*economical and political world*), illetve a mentális világ (*mental world*) olyan vizsgálati szempontoknak bizo-

nyulnak, amelyek elsősorban történeti antropológiai konklúziók levonásához vezetnek el.

A szociális világ és szociális háló vizsgálata (*social network analysis*) rekonstruálhatóvá teszi a közösségnek a gyakran rituálisan is reprezentált rétegzettségét, ugyanis a bejegyzések azt tanúsítják, hogy az individuum köré szerveződő szociális kapcsolatok hálózatában, primér kiemeltségű a közvetlen vérségi kapcsolatok alapján működő család (*nuclear family*), ezt egészíti ki a familiáris rendszer, a rokonok, műrokonok, alkalmazottak (*relatives and kinship*) hálózata. A bejegyzések tanúsága szerint, a magyar kultúrában a kora újkori ember számára, a keresztelő, esküvő, temetés olyan alkalom volt, ahol a társadalmi kapcsolatokat lehetett bővíteni, esetleg felújítani vagy éppenséggel megszüntetni.

Ehhez hasonlóan az individuumok, sőt néha a közösségek gazdasági tevékenységére is rálátásunk nyílik, ha azokra a feljegyzésekre figyelünk, amelyek a bevételekre és kiadásokra vonatkoznak, az állatállomány és termények begyűjtésének, vagy eladásának műveleteire. A kalendáriumokban rendszeresen nyoma marad a háztartás (*household*) könyvelésének, a vállalkozásoknak, amely e régióban, a borral, szarvasmarhával, gabonafajtákkal való kereskedést jelentette elsősorban. Rögzült írásszókásnak tűnik a kölcsönök feljegyzése, a dátum mellé beírt személy nevét és az összeget a visszaszolgáltatás után egyszerűen áthúzzák. Egy ilyen áthúzást olvashatunk Bod István 1692-es kalen-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

dáriumban: *1692. die 11 Junij. Attam Bodor János keresztfiamnak flo. 9 egy kevés ideig, hogj megh adgja.* Földdel történő tranzakciók esetében, nagyobb kölcsönök felvételénél, tanúk és kezesek nevei megjelennek.

A politikai felelősséget és tisztséget vállaló réteg esetében, gyakran szembesülünk azzal, hogy a diplomáciai és bürokratikus ügyintézés apparátusába, nemcsak kiterjedt levelezésre, hanem kalendáriumos feljegyzésekre is hagyatkoznak. A bécsi vicekancellár, Kálnoki Sámuel is így tett, aki latin nyelvű kalendáriumába, nemcsak kiadásait, hanem az udvarnál kapott utasításokat, feladatokat vagy az Erdélybe küldendő aktákat is rendszeresen dátumhoz kötöten feljegyezte (*Acta in Cancellaria tractata, conclusa, & in Transylvaniam expedita*).³⁴

A mentális világ feltárása a bejegyzéseken keresztül beláthatóvá teszi olyan mentalitások (*mentalité*), mint a például félelem (*la peur*)³⁵ vagy a biztonságérzet (*le sentiment de sécurité*),³⁶ a hiedelemrendszer, a kegyességgyakorlás koraujkori működését. A félelem leggyakoribb formája a koraujkorban nyilván az apokalipszishez kapcsolódik, így az erre utaló jelek, vagy éppenséggel *raritasok*, különös történések (pl, a Dunában egymást véresre harapdosó halak, lángoló üstökösök), természeti csapások (árvizek és hatalmas hóesések, a rendkívüli nagy hideg, földingás stb.) gyakran fordulnak elő a kalendáriumok bejegyzésekre fenntartott oldalain. A hiedelemrendszert a kegyességgyakorlás, az imádságok, az évnyitó és záró formu-

lák, a személyes kegyesség magyar és latin szállóigéi képviselik. Cserei Mihály, Czegei Wass János is hagyatkozik ezekre, de arra is akad példa, hogy a névtelen katolikus bejegyző Szent Józsefet, Máriát és Jézust invokálja: *Jesus Maria Joseph Omni ad majorem Dej Gloria. Jesus dulcis memoria/Laus vera cordis gaudia/ ejus dulcis praesentia/ Jesus Maria Joseph/ Jesus Maria Joseph.*³⁷ A kalendáriumokban rekonstruálható hiedelemvilágban látszólag konfliktusmentesen férnek meg egymással a szent család és a boszorkányok, hiszen a hithű és Istenfélő, szüntelenül imádkozó Cserei Mihály 1692-es kalendáriumában kitűnő fokhagymás gyógymódot ajánl azoknak, akiket a *boszorkányok megszínak.*³⁸

Az életciklus és rítusai köré szerveződő élettörténet, illetve az elbeszélésből kibomló szociális, gazdasági és politikai, mentális világ, valójában egy olyan individuális életutat ír körül, amelyet leginkább az individuum mikrotörténeteként tudunk definiálni. Az egyéni élettörténetnek és életvitelnek olyan eseményeit, rítusait, habitusait, mentalitásbeli sajátosságait tekinthetjük át *mikronézetben*, ami az emlékiratokból gyakran kimarad. Ezt egyértelműen bizonyítják azon szerzők írásai (pl. Cserei Mihály, Rozsnyai Dávid, Toldalaghi Mihály) akik kalendáriumban végzett feljegyzéseik mellett, életük során, általában életük vége fele, vagy pedig életük egy kontemplatív fázisában megírták azt, amit az irodalomtörténet emlékiratnak nevez, és ami általában a kortörténet és

az egyéni élettörténet egyfajta összekombinálása. A klasszikusnak tekintett emlékiratokból kimarad egy sor olyan esemény, történés, ami elsősorban a mindennapokra, az egyén mindennapos testi és lelki történetére vonatkozik. Ez valahol érthető is, hiszen nem egy esztendő mindennapjairól hanem gyakran több évtized eseményeiről kell számot adniuk. Ellentétben az emlékiratok elsősorban az egész életútra reflektáló narrációjával, a kalendáriumba végzett feljegyzések, nemcsak a mindennapok mikronézetét, hanem a rutinosan ismétlődő, egy emlékiratban unalmasnak ható, de a kalendáriumban indokoltan helyet kapó ismétlődő eseményeket, cselekedeteket is visszaadják. Egy merőben eltérő fontossági sorrend alakul ki, amelyben a háztartás (household), illetve az innen irányított munkálatok (gazdálkodás, állattartás, mezőgazdasági munkálatok, munkaerő biztosítás, utánpótlás, beszerzés) bírnak kiemelt jelentőséggel, a narráció tehát ennek az életvitelnek az eseményeit rögzíti. Ezért oly gyakoriak azok a feljegyzések, amelyek a béresek felfogadásáról, netalán szökéséről, juhászok fizetéséről és természetesen a mezei munkálatok szempontjából oly fontos időjárási viszonyokról referálnak. Innen lesz érthető egy 1810-es kalendáriumi bejegyzés is, amely a februári időjárás méltatása mellett, azt is szóvá teszi, hogy 1810 február 14.-én, a *marha baklatott*.

A színészként tevékenykedő Gidófalvi Jancsó Pál több kalendáriuma fennmaradt amelyekbe feljegyzéseket végzett, így megtudhat-

juk, hogy az 1800-as esztendő tele rendkívül hideg lehetett, ugyanis kétszer is rákényszerült, hogy tüzelőfát vásároljon (február 8 és 13), ezt megelőzően február 2-án pedig a csizmáját renováltatta.³⁹ Feljegyzés tárgya lehet az események teljes hiánya is. Egy 1808-as kalendárium névtelen bejegyzője, pontosan ezt örökíti meg augusztus 2-án kedden: *Itthon a szobában vagyok egész nap ki nem megyek, s kovásszal szot uborkával élek, egy falusi asszonnyal hozattam ezt ...es kenyeret mellé.*⁴⁰

A rutinszerű cselekedetek és a mikronézet asszociációja a test mindennapi (élet)történetére is kiterjeszthető. Egy 1704-es kalendárium possessora arról tájékoztatja az utókort, hogy június 6-án *vágták ki a lábamat.*⁴¹ Egy másik bejegyző pedig azt osztja meg velünk 1820. január 13-án, *ütöttem meg az ujjamat estve.*⁴² Mindkettőjüket túlszárnyalja a már említett Gidófalvi Jancsó Pál, aki testi működésének valóban bizalmas pillanataiba avat be, mikor említi, hogy az 1797-es esztendőben március 27-én: *estve ♀ jól nyugodalomra fordulám,* majd április 12-én: *Délután két órakor a kanapén feküdvé az asztal alatt nyújtván aból aztán ♀.*⁴³

Ez az individuális, a mindennapok történetének mikronézetét nyújtó élettörténet, a történelmi és kulturális alulnézeteket is lehetővé teszi. Egy 1749-es kalendárium vélhetőleg főnemesi származású bejegyzője számára a Horea, Cloșca és Crișan vezette felkelésnek, mint jelen-

tősként kanonizált történelmi eseménynek egyetlen említésre méltó következménye van, íme az alulnézet perspektívája: (november 18-29 közötti napokra utal) *NB. Ezekben a napokban Keservesen futkározunk mind az Óláhok tumultussa alatt, mivel Hóra vezersége alatt Hunyad Zarand vmegyében sok nemességet megölének.*⁴⁴

IV. Konklúziók

Ezek a változatos események, amelyek azonban egyértelműen az életciklus eseményei és rítusai köré szerveződnek, illetve a mindennapokról és történelmi alulnézetekről referálnak, olyan élettörténeteket hoznak létre, amelyek a fenti példák szerint is nem feltétlenül és kizárólag egy műfaji, netán poétikai mintát imitálnak, hanem sokkal inkább egy íráshasználati habitusra vezethetők vissza. Az írásbeliség és szóbeliség határán, sőt ezek kölcsönösségében a kora újkori ember, sőt a nem teljesen írástudó közösségek, társadalmak (*semi-literate society*), igyekeztek az írásnak olyan funkciókat adni, következésképp olyan írásszokásokat kialakítani, forgalmazni és hagyományozni, amelyet praktikus és reprezentációs eszközként használhattak mindennapjaikban, életvitelükben.

Az íráshasználatnak ezt a praktikus funkcióját vélem megtalálni azokban a kalendáriumi feljegyzésekben, ahol a bejegyzők egyértelműen az emlékezetben tartás céljából jegyzik fel, a

kölcsönadott pénzt, a kifizetett bért, a termények és állatok számát, vagy bármilyen fontosnak ígérkező információt. Az ilyen típusú feljegyzést, jellemző módon gyakran a *pro memoria* címszó vezeti be, vagy kíséri. Egy 1708-as kalendáriumban olvashatjuk: *Anno 1708 die 8 február adtam Bodor Sigmond uramnak, ket köből tiszta Buzát..pro memoria jedzettem ide fel hogy el ne felejtsem.*⁴⁵

A praktikus íráshasználati funkciónak egy másik tipikus formája, amikor a kalendáriumba hasznos feljegyzéseket írnak, fegyverek, háztartási eszközök használatára vonatkozólag, továbbá gyógymódokat (szemfájás, fogfájás, tetű, rüh ellen), a beteg állatok részére (ló, marha, juh stb. Akár a jellegzetesen női bajok orvoslására is kaphatunk kipróbált gyógymódot: Asszony emberben lévő Számnak (: havi vernek megrekedése ellen.)

A veres bisziokat főzd meg borban kenyér haj alatt egy kis szappant is reszelvén (: vagy vakarván) bele, 's egy gyökér tormát is meghasogatva bele főzvé, azt igya estve, reggel, 's délkor is kiváltképpen pedig igya üres gyomorra (: éhomra:) ha két három Holnapig nem volt is rajta, meg indítja. Próbált orvosság: Ki magán próbálta, attól tanultam, Szabó Anniskától A. 1781 26a. Julii. Mwasar.

NB. A torma helyén ha vad ürmöt főz közibe, az is jó.⁴⁶

A kalendáriumi feljegyzések mögött felsorakozó íráshasználó társadalom igen heterogén, képzettségét, íráshasználati habitusait is tekint-

ve igen rétegzett. Nehézkesen író, gyakorlatlan írásúak mellett elit írástudóknak számító, politikai karriert befutó, vagy történetíróként hírnevet szerző emberek is akadnak közöttük, akik nyilván a praktikus feljegyzéseken túl, mást is megcéloznak eltérő tartalmú, írásképű, választékosabb feljegyzéseikben. Ezt nevezném az íráshasználat reprezentációs szintjének vagy funkciójának, ahol a bejegyzések nem kizárólag és elsősorban az előbbi praktikus funkciót (információtárolás), hanem a társadalmi, kulturális, felekezeti-vallásos és történeti reprezentáció funkcióját vállalják fel.

Cserei Mihály a hosszú esőzések alatt magyar és latin verseket ír, olvasmányjaiból jegyez le exemplumértékű anekdotákat, pl. Nagy Sándorról, Platónról. A bécsi vicekancellár Kálnoki Sámuel latin életbölcsesekkel (*Definitio vitae humanae ex S. Augustino*), emlékezetes mondásokkal (*Sententiae memorabilis*) írja tele kalendárium oldalait. Ezek sokkal inkább a szórakozást (*delectatio*) vagy éppenséggel a kegyességgyakorlás kontemplatív pillanatait szolgálták, de mindenképpen az egyéni felkészültség, műveltség vagyis az én-reprezentáció egyik látványos forrását képezték. A hithű reformátusságot, a hazaszeretetet, az erényes életvitelt gyakran ilyen kalendáriumba beírt szövegekkel (pl. versek) is reprezentálták, noha ezek gyakran a közköltészetből vett minták, áthallások alapján jöttek létre. De ugyanilyen intertextuális kapcsolatokat lehet rekonstruálni, az évnyitó és évzáró fohászok, a kalendáriumok

szennylapjaira beírt hosszabb, összefüggő imád-
ságok és a kor devocionális irodalma között

Összegzésképpen elmondható, hogy ez a két funkció, amely korántsem különül el mereven egymástól, szimultán érvényesülhet az egyéni írás-habitusokban, sokkal jobban lefödi a kalendáriumi bejegyzések rendkívül változatos, tartalmilag, írás-képileg, antropológiailag heterogén korpuszát, mint az az irodalomtörténeti diskurzus, amely a vitatható műfajiság és evolucionizmus felől kanonizálta, szelektálta a koraújkor élettörténeteit. Ugyanis praktikus és reprezentációs szintek nem egy evolúciós skálát jelölnek, hiszen a reprezentációs szint látszólag néha bonyolultabb vagy hosszabb terjedelmű szövegei nem jobbak, csupán eltérőek a praktikus szint szövegtípusaitól, és elsősorban a különböző életvitel, élethelyzet, életkor és az íráshasználat összekapcsolódásából vezethetők le a két szint szövegeinek eltérései. Következésképp egyetlen egyén élete során, annak függvényében is hogy milyen életmódot folytat, milyen személyes műveltséggel, írástudással, olvasottsággal bír mindkét szinthez kapcsolódó szövegeket is létrehozhat, lám Cserei Mihály meg is teszi, vagy éppenséggel csak egyik szinthez köthető szövegeket hoz létre.

Ezek a magyar és latin élettörténeti narra-tívumok, noha eltérnek attól a narrációtípustól, amit az irodalomtörténet emlékiratnak vagy histó-riának nevez, mégis teljes joggal élettörténe-tekként funkcionálnak. Kétségtelen, hogy nem elsősorban műfaji minták és poétikai normák,

[Erdélyi Magyar Adatbank]

imitációs-kompilációs technikái mentén szerveződnék, bár ezekre is hagyatkozhatnak bizonyos mértékben, sokkal inkább olyanfajta élettörténetek, amelyek genézisében inkább az életvitel és ebből adódóan az íráshasználat, az írásos kultúrában való részesedés habitusai, gyakorlatai játszottak szerepet. A kalendáriumokba, néha párszavas bejegyzést végző névtelent, aligha nevezhetnénk emlékiróknak, hiszen nem író, még kevésbé elit írástudó. Egy fejlődéselvű irodalomtörténeti koncepcióban marginális szerep jut neki, mihelyt egy meglévő emlékirodalmi kánont nem befolyásol a jelenléte. Jelentősége mégis vitathatatlan. Ő a *Homo scribens* az *írást tudó és használó* ember, aki felismeri az írás lehetőségeit, funkciókat társít hozzá, ezeket forgalmazza és továbbadja, ezáltal pedig létrehoz és betagozódik egy társadalmi írásgyakorlatba. Végző soron igazolója egy olyan íráshasználati szintnek, amely nemcsak egy marginális korpuszt (kalendáriumba végzett feljegyzések) ment meg a kutatás számára, hanem a kora újkori írásbeliségnek, mint kultúrának olyanfajta működését mutatja meg, ami elkerülte mindeddig a magyar irodalomtörténet, történettudomány és némiképp néprajztudomány vizsgálódási spektrumát.

APPENDIX

I. Gidófalvi Jancsó Pál

1797 március 27.: *estve ♀ jol nyugodalomra fordulám...*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

1797 április 12.: *Délután két órakor a kanapén feködve az asztal alatt nyújtván aból aztán ♀.*

II. Névtelen

Asszony emberben lévő Számnak (: havi vernek megrekedése ellen.)

A veres bisziokat főzd meg borban kenyer haj alatt egy kis szappant is reszelvén (: vagy vakarván) bele, 's egy gyökér tormát is meghasogatva bele főzvé, azt igya estve, reggel, 's délkor is kiváltképpen pedig igya üres gyomorra (: éhomra:) ha két három Holnapig nem volt is rajta, meg indítja. Próbált orvosság: Ki magán próbálta, attól tanultam, Szabó Anniskától A. 1781 26a. Julii. Mwasar.

NB. A torna helylén ha vad ürömöt főz közibe, az is jó.

JEGYZETEK

---

¹ Kutatásaimat elsősorban a kolozsvári könyvtárakban végeztem, az Akadémiai és Egyetemi Könyvtárak állományait tekintetem át, de ugyanakkor Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen, Zilahon illetve Debrecenben is átnéztem a fennmaradt, bejegyzéseket tartalmazó kalendáriumokat.

² A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található az az 1632-es kalendárium (jelzete: BMV 1921), amelyet a kolozsvári Tanács használt a városügyeinek rendezésében. A kalendárium első könyvtáblán olvasható a possessori bejegyzés: *a Tanacze An. 1632.* A bejegyzések természete is visszaigazolja ezt, hisz nem egy egyéni életút érdekeltégei, hanem a város egészére hatással levő, annak érdekeit érintő feljegyzéseket találunk, mint például a bíró választás. 1632-ben december 11-én történt meg a választás, a kalendárium tanúsága szerint: *Varosul eggijüt ...walsztottuk eő kegijelmet feő birónak Asztalos Istuan vramath. (1632/XIIb.December).*

³ MACFARLANE, Alan, *The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth Century Clergyman*, University Press, Cambridge, 1970. (A továbbiakban: MACFARLANE 1970). Továbbá: *Approaching the Past: Historical Anthropology Through Irish Case Studies*, ed. SILVERMAN, Marilyn–GULLIVER, P. H., University Press, New York, 1992; BURGUIRE, André, *L'anthropologie historique = La Nouvelle Histoire*, ed. LeGOFF, Jacques, CHARTIER, Roger, REVEL, Jacques, Retz – C. E. P. L., Paris, 1978, 37–61

⁴ BURKE, Peter, *History and Social Theory*, Polity Press, 1992; CRESSY, David, *Birth, Marriage, and Death. Ritual, Religion, and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*, University Press, Oxford, 1995. (A továbbiakban: BURKE 1992, illetve CRESSY 1995).

⁵ Az emlékirat-irodalmat általában méltató szakirodalomhoz lásd: MÁTÉ Károly, *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*, Minerva, Kolozsvár, 1926; KEMÉNY Katalin, *Erdélyi emlékirók*, Erdélyi Múzeum, 1932/1–3; BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás* =B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996, 225–261.

⁶ A régi magyar irodalom kutatásában és oktatásában továbbra is, a Horváth János nevéhez kapcsolódó koncepció a meghatározó, amely az irodalomtörténetet egyértelműen egy evolúcióelvű történeti narrációban szemlélte. (Vö. HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., 1931; HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, Bp., 1935; HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* =H. J., *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1980, 13–49. A továbbiakban: HORVÁTH 1980).

⁷ HORVÁTH 1980, 17–26.

⁸ Arra utalok, hogy a magyar történetírás a XIX–XX. századi forráskiadásokhoz nem viszonyul(t) kritikailag, beéri azzal, hogy ezek filológiai-textológiai jelentőségét hangoztatja, de metahisztóriai reflexióknak már nincs nagyon helyük. Magyarán a forráskiadás örvendetes ténye, kizárja az olyan kritikai reflexiókat, amely a publikussá tétel tudományos gesztusa mögött személyes, szakmai, kulturális elfogultságok létrejöttére kérdezne rá. Holott nem férhet ahhoz kétség, hogy minden publikáció, forráskiadás egyszersmind interpretáció is. E forráskiadások áttekintéséhez lásd: KOSÁRY Domokos, *Főbb általános forráskiadások* = K. D., *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, Osiris Kiadó, Bp., 2003, 282–326.) A kizárólag erdélyi vonatkozású szerzők kéziratok műveiről katalógus is elkészült még a hatvanas években: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XIV–XVIII. privind istoria României*, ed. CRĂCIUN I. – ILLIEȘ A., București, 1963.

⁹ GYENIS Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, ItK. 1970/2, 305–320.

¹⁰ GYENIS Vilmos, *Emlékirat és parasztkrónika*, ItK. 1965/2, 152–171. (A továbbiakban: GYENIS 1965).

¹¹ GYENIS 1965, 153.

¹² *Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 186.

¹³ KÜLLÖS Imola–HOPPÁL Mihály, *Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség*, Ethnographia, 1972/2–3, 248–292.

¹⁴ Adam Fox terminusa, aki a kora újkori angliai írásos kultúra és szóbeliség viszonyulását elemezve jellemző ily módon a két medium viszonyát. (Vö. FOX, Adam, *Oral and Literate Culture in England 1500–1700*, Clarendon Press, Oxford, 2000, 46–47.

¹⁵ BURKE 1992, 53; illetve CRESSY 1999, 11–12.

¹⁶ CRESSY 1999, 2.

¹⁷ GENNEP, Arnold van, *Les rites de passage*, Paris, 1909. Illetve az általam használt angol kiadás: GENNEP, Arnold van, *The*

Rites of Passage, London, 1965. Az elmélet magyar fogadtatásához lásd: FEJŐS Zoltán, *Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlatja*, Ethnographia, 1979/3, 406–414.

¹⁸ A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található az a latin nyelvű, 1551-es kalendárium (jelzete: ms. 1374/I), amelyben a somlyai Báthori-család több tagja végzett feljegyzéseket, köztük somlyai Báthori István magyar-lengyel király. Mivel a kalendáriumban nincsenek bekötött üres oldalak, csak dátummal jelölhetőek az egyes feljegyzések. Így tehát Zsigmond halálára vonatkozó bejegyzés: ms. 1374/I, 1551/VI.1.

¹⁹ ms. 1374/IV, 1550/X.21.

²⁰ ms. 1374/IV, 1550/II.4.

²¹ ms. 1374/IV, 1550/V.9

²² ms. 1374/I, 1551/VII.18.

²³ Cserei Mihály 1697-es kalendáriumában jegyzi fel a boldog eseményt, május 10-én. (BMV. 9285, 1697/V.10).

²⁴ BMV.9285, 1697/X.22.

²⁵ ms. 1347/I, 1551/I.31.

²⁶ ms. 1347/IV, 1550/IV.22.

²⁷ BMV.6098, 1678/X.8.

²⁸ ms. 1347/IV, 1550/X.19.

²⁹ ms. 1347/IV, 1550/IV.16.

³⁰ BMV. U 564, 1680/III.13.

³¹ BMV. U. 575, 1704/V.16.

³² BMV.8185, 1690/III. 14–15.

³³ ms. 1374/I, 1551/ XII.2.

³⁴ ms. KJ. 110–122/1701, 38a.

³⁵ DELUMEAU, Jean, *Frica în Occident (secolele XIV–XVIII). O cetate asiatică*, Editura Meridiane, București, 1986, vol. I–II.

³⁶ DELUMEAU, Jean, *Rassurer et protéger. Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois*, Fayard, Paris, 1989.

³⁷ A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található a kalendárium (jelzete: BMV. 7015), a kötetáblán olvasható a verszet.

³⁸ BMV. 8963, 1694/IV.15.

³⁹ ms. 4373, 1800/II. 8–13.

⁴⁰ ms. 4373, 1808/VIII.8.

⁴¹ BMV. 575.1704/VI.3.

⁴² ms. 4373, 1820/I.13.

⁴³ ms. 4373, 1797/III. 27.

⁴⁴ ms.4384, 1749/XI.19–29.

⁴⁵ BMV. 10728, 1707/II.28.

⁴⁶ ms. 1374/IV, 1550/XII.3.